

ХАДЖІ СЕРАЙЯ ХАН ШАПШАЛ (1873–1961) – ДУХОВНИЙ ПРОВІДНИК КАРАЇМСЬКОГО НАРОДУ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ВЧЕНИЙ

Якщо й сьогодні пересічні, нібито освічені, люди мало що знають про караїмів, їхню історію, окрему релігію та культуру, то, безперечно, на початку минулого століття знання про цей народ були фрагментарними, побудованими на легендах, хоча поміж караїмів вже було досить багато заможних людей, військових офіцерів, чиновників та представників так званих “вільних професій”. Досить сказати, що про потужність караїмської громади в Києві може свідчити той факт, що вона була в змозі замовити відомому архітекторові Владиславу Городецькому побудувати храм – кенасу, яка й досі милує очі на вулиці Ярославів Вал. Разом з тим цей нечисленний народ весь час перебував під загрозою зникнення: oprіч природних демографічних причин, на нього діяла, з одного боку, асиміляційна (русифікаторська) політика імперії, а з другого – постійний тиск представників єврейської рабиністської спільноти, які заперечували право караїмів на свою тюркську ідентичність і свою релігію.

За таких обставин потрібна була потужна особистість, яка б твердо стала на захист караїмського народу, його духовної спадщини і законних прав, вказала шлях до відродження і подальшого розвитку. Такою особистістю став Серайя Маркович (чи поросійськи Сергій Маркович) Шапшал¹. Народився він 8 травня 1873 р. біля Бахчисарая в Криму в багатодітній сім’ї садовода. Тут він успішно навчався у караїмській релігійній школі. Бажаючи вчитися далі, поїхав із братом до Санкт-Петербурга, де опанував російську мову, якої не знав, і вчився в Охтинському ремісничому училищі. По закінченні училища вступив до приватної гімназії Гуревича, яку закінчив 1894 року. Йдучи, мабуть, за покликанням, цього ж року вступив до Санкт-Петербурзького університету на славнозвісний факультет східних мов “по арабсько-персько-турецько-татарському розряду”. Закінчив його в 1899 р. з дипломом першого ступеня і був залишений при університеті, як тоді говорили, “для підготовки до професорського знання”.

Тож Серайя Шапшал як вірний син свого народу вирішив послужити йому на ниві освіти і науки. Вже в студентські роки він написав російською мовою дві невеликі праці про історію, релігію і мову караїмів. Одна – “Караїми в Чуфут-Кале в Криму” – була видана в Санкт-Петербурзі (1896)², а друга – “Караїми” – в Одесі (1897)³. Ці праці у стислому вигляді давали чітко викладену інформацію, що проливали світло на його маловідомий народ, що мирно жив у Криму посеред представників інших національностей і славився своєю працелюбністю та доброчесністю. Але доля судила йому крутий поворот на життєвому шляху...

У цей час уряд Персії звернувся до російського уряду з проханням порекомендувати відповідного кандидата на роль вчителя спадкоємця шахського престолу, резиденцією якого було м. Тебріз на півночі країни. Рекомендовано було Серайю Шапшала, який витримав відповідний конкурс і був призначений наставником принца-наступника Мухаммеда Алі. Водночас він працював викладачем у тебрізькому коледжі “Лукманіє”.

Зрозуміло, відрядження в Персію внесло корективи в його наукові плани. Його нова робота була відповідальною роботою дипломатичного характеру, що вимагала концентрації уваги і сил, інтелектуального і фізичного напруження. Цей період його життя можна назвати “іранським”⁴.

Робота С.М. Шапшала в Персії виявилася успішною: він зумів завоювати прихильність наступника престолу, а згодом шаха, стати його довіреною особою і мати можливість

впливати на зовнішню і внутрішню політику країни, звичайно, в інтересах Росії. Обстановка в країні була складною: насамперед точилося сповнене інтриг змагання між Росією і Великою Британією за контроль над перською державою, з другого боку – на тлі соціально-економічних негараздів у країні поширювалися революційні антишахські настрої, виступи проти влади і знаті. До такої знаті належав і С. Шапшала, він одержав титули “хана” і “вчителя султана”, став небідною людиною. Та й шах і урядові кола міцно трималися за царську Росію, яка утримувала на півночі країни козачу бригаду, котра захищала режим і, звичайно, російські економічні та політичні інтереси. Зробивши свою справу, ще до закінчення терміну контракту, Серайя Маркович подав у відставку і виїхав на батьківщину. Представники лівих сил у Персії і Росії критикували його за підтримку реакційного режиму шаха, забуваючи, що він діяв згідно з інструкціями, одержаними від МЗС Росії, якій у сусідній державі був потрібний саме такий режим, подібний до російського⁵.

Після повернення до столиці (1908) він був ніби в резерві МЗС, а з вересня 1909 р. працював в університеті викладачем турецької мови й одночасно в МЗС на посаді драгомана і викладача азербайджанської мови в Навчальному відділенні східних мов Азіатського департаменту. При цьому, як свідчать джерела, контакти Серайї Марковича з шахом, навіть після втрати ним престолу, продовжувалися, про що він ретельно доповідав у міністерство⁶.

С.М. Шапшал не був замкнутим кабінетним вченим, він виявляв інтерес до науки в широкому розумінні цього слова, підтримував контакти зі своїми одноплемінниками в Криму, не раз приїжджав на півострів. У Санкт-Петербурзі він був обраний до багатьох поважних наукових товариств, таких як Російське археологічне товариство, Російське географічне товариство, Товариство російських орієнталістів, у якому займав пост заступника (“товарища”) голови. У 1915 році після довгих умовлянь караїмських старійшин, при тому що за його кандидатуру виступили більшість караїмських громад Криму, він погодився прийняти сан гахама – духовного і світського лідера (етнарха) кримських караїмів, визнаним центром яких на той час було місто Євпаторія. Традиційно ж “родовим гніздом”, “колискою” їх вважається (і до сьогодні) старовинне місто-фортеця Чуфут-Кале. Серайя Маркович мав сан гахама Таврійського і Кримського, під його духовним правлінням перебували караїми Одеси і всього Півдня сучасної України. Як тільки дозволили обставини, він прибув до Криму, де був урочисто, відповідно до давніх тюркських традицій, обраний і проголошений гахамом. На церемонії були присутні представники всіх караїмських громад, вищі чини царської адміністрації, військові, ієрархи християнських і мусульманських релігійних конфесій⁷. Ці урочистості, а також візит царя Миколи II, а пізніше і членів його сім’ї, в Чуфут-Кале зміцнювали авторитет гахама і його можливості вирішувати різного роду практичні питання у його стосунках з місцевою владою.

Серайя Маркович розумів значення освіти і науки для збереження самоідентифікації і виживання свого нечисленного народу під імперським пресом асиміляції, і тому серед його перших рішень бачимо заснування караїмської бібліотеки “Карай битиклиги” та Караїмського музею. По всьому Криму розшукувалися старовинні рукописи, книги, різного роду артефакти і предмети повсякденного побуту караїмського народу для поповнення фондів згаданих інституцій. Почав видаватися свого роду бюлетень “Известия Караимского Духовного Правления”, на сторінках якого виступав і сам гахам.

Цілком зрозуміло, що його виступи стосувалися загальних питань становища караїмського народу і його релігії. Друкувалися вони російською мовою. Це такі невеликі розвідки: “Історія походження посади і характер діяльності караїмських гаханів”, “Короткий нарис тюрксько-караїмської літератури”, “До зменшення числа караїмів”. А після обрання на посаду гахама у кримськотатарській газеті “Терджиман” по-татарськи було опубліковано статтю “Про завдання, які стоять перед караїмськими гаханамі”.

Обставини громадянської війни змусили Серайю Марковича в 1919 р. тікати з Криму, і тікав він не від денікінців, як дехто пише⁸, а саме від більшовиків: його генеральський статус і релігійний сан не вішували для нього нічого доброго. Після поневірянь через Кавказ він дістався Туреччини, де знайшов собі роботу в одному з банків, займався пе-

рекладацькою і науково-дослідною роботою. Але така людина, як С.М. Шапшал, не могла довго залишатися поза суспільними процесами. Знаючи про його наукову діяльність, фундатор і реформатор нової Туреччини Мустафа Кемаль Ататюрк, розробляючи свою реформу турецької мови, мав зустріч із Серайєю Марковичем і довго обговорював з ним таке важливе питання, як мовне. Відомо, що, укладаючи словник турецької літературної мови, фахівці Туреччини включили до нього більше 300 слів, взятих зі старокараїмської мови⁹. Серайя Маркович міг бути добрим консультантом, бо нам відомо, що він сам був автором старокараїмського словника (у ще не опублікованому рукописі цей словник має 142 сторінки).

У 1928 році польсько-литовська караїмська громада, до якої належали також караїми Луцька і Галича, обрала Серайю Шапшала своїм гаханом. Він став представником і захисником інтересів караїмів у польській державі, мав можливість вирішувати питання на високому рівні. Це був польський період його біографії. Жив він у Вільнюсі, який у міжвоєнні роки входив до складу Польщі, поруч було місто Тракай – історичний осідок караїв у Литві, де й сьогодні проживає їхня значна кількість.

Але, займаючись своїми пастирськими обов'язками, Серайя Маркович не забував і про науку. Мабуть, це був найбільш сприятливий період його життя: він мав можливість приділяти більше уваги науковим заняттям, викладав у Вільнюському університеті, читав також лекції в Краківському, Варшавському і Львівському університетах. Спільнота польських сходознавців прийняла його дружньо, він знайшов там друзів і вдячних учнів. Це були роки, коли відроджена Польща бурхливо розвивала свою науку, пригнічену за більш ніж столітнє існування під п'ятою царського режиму. С. Шапшал став членом Польського товариства орієнталістів, з 1929 р. – співробітником Польської академії наук. 1930 року Львівський університет надав йому ступінь доктора філософії, а в 1939 р. його обрано екстраординарним професором Вільнюського університету. За його ініціативою було створено Товариство аматорів караїмської історії та літератури, заснований 1924 року журнал “Myśl karaïmska” став за його сприяння справді науковим органом цього товариства¹⁰.

Та вибухнула Друга світова війна, Литва опинилася у складі СРСР, і для вченого настав останній, “радянський” період. У своїй автобіографії він, зокрема, писав: “Ставши з 1940 р. на шлях радянського ученого, я відмовився від посади гахама, що офіційно підтвердив перед уповноваженим у справах релігійних культів при Раді Міністрів Лит. РСР у 1945 р.”¹¹. Збирав він, як напише пізніше, експонати для заснованого ним караїмського історико-етнографічного музею. Це правда, але не вся. У ці трагічні роки фашистської окупації, по суті ставши де-факто знову гаханом, С. Шапшал виявив кипучу активність, щоб зберегти від винищення свій народ¹², який мало не став жертвою нацистських расистів. Тепер дехто дозволяє собі називати його “нацистським прислужником”. Але навіть СМЕРШ не мав до чого причепитися.

Отже, Серайя Маркович став науковим співробітником Академії наук Литовської РСР, спочатку завідував створеним ним караїмським історико-етнографічним музеєм, а після того як музей було закрито, а експонати розкидані по різних установах, працював просто науковим співробітником, підтримував тісні зв'язки зі своїми старими знайомими – столичними вченими.

Епопея з призначенням С. Шапшалу пенсії нагадує мені подібну ганебну епопею з пенсією мого вчителя Т.Г. Кезми. Лише втручання видатних сходознавців допомогло йому отримувати хоча б мінімальну пенсію. Помер він 1961 року, похований у Вільнюсі.

Хоча значну частину свого життя Серайя Маркович віддав державній, пастирській і громадській роботі, все ж він має незаперечні заслуги перед сходознавчою наукою. Ми знаємо, що щойно він приступив до наукової роботи, як його відрядили в Персію для виконання надзвичайно відповідальних завдань.

Проте багаторічне перебування на важливому для царської держави посту в Іранському Азербайджані не означало, що С.М. Шапшал зовсім відійшов від науки. Його продовжували цікавити питання тюркології, і він використав можливості, які йому давала його посада: щоденне спілкування з носіями мови – автохтонними азербайджанцями, поїздки у віддалені райони краю, де мешкали представники меншин, знайомство з різноманітними

рукописами в місцевих книгозбірнях для проведення того, що нині називається “польові дослідження”. Здобуті матеріали стали основою для його праць з азербайджанської філології. Наукова спільнота високо оцінила видану Польською академією наук 1935 року в Кракові працю “Proben des Volksliteratur der Turken aus dem Persischen Azerbaidschan”¹³ (Зразки народної літератури тюрків Перського Азербайджану (вступ, тексти, переклади і азербайджансько-польсько-німецький словник)). Зокрема, азербайджанський науковець Велаят Гулієв пише: «...у його науково-дослідній діяльності, пов’язаній з Азербайджаном, є немало сторінок, що говорять про закоханість, велику повагу караїмського просвітителя до мови і культури нашого народу. Виходячи з цього, можна вести мову і про “Шапшала азербайджанознавця” у позитивному значенні цього слова»¹⁴.

Сам С.М. Шапшал у своєму вступі до книги писав: «Я провів шість років свого життя в столиці Іранського Азербайджану – Тебрізі, не один раз об’їздив майже всю країну, користуючись благословенням моменту, намагався в міру своїх сил до найдрібніших деталей вивчити мову місцевого населення. Одночасно збирав численні матеріали для подальшого дослідження фольклору і діалектології тюрків Іранського Азербайджану. Думаю, що через презентацію цих оригінальних матеріалів до уваги широкої наукової громадськості можна буде заповнити пробіл відомої праці академіка В. Радлова “Зразки народної літератури тюркських племен”, де мова і література Азербайджану лишились поза полем зору»¹⁵. Цікавими і для сучасних тюркологів є матеріали, де йдеться про родоплемінну диференціацію місцевого тюркського населення: про шахсевенів, кадjarів, афшарів, карапахів та ін.

У книзі зібрані зразки фольклору південних азербайджанців: казки, прислів’я і приказки, притчі, загадки, народні прикмети, а також уривки з народнопоетичних творів: тесніфи, герайли, баяти, варсаги та ін. Велаят Гулієв відзначає, що тексти записані зі слів окремих осіб азербайджансько-тюркською мовою із збереженням діалектних особливостей і перекладені польською мовою самим Серайєю Марковичем і польським караїмознавцем А. Зайончковським (1903–1970). Науковець відзначає і таку рису вченого, як намагання відстежувати вплив азербайджанського фольклору на писемну літературу, що свідчить про його компетентність і знайомство з працями азербайджанських вчених, що з’явилися в Баку. Слід пам’ятати, що в час написання книги С. Шапшал жив поза межами СРСР.

Перебування в Персії й ознайомлення з культурою іранців дали матеріал для появи до революції статті “Мусульманські святі в художньому зображенні шиїтів Персії” (1913), а в 30-ті рр. ХХ ст. – ґрунтовної розвідки “Зображення мусульманських святих і вплив католицької іконографії у Персії та персько-польські відносини за Сигізмунда III” (Вільнюс, 1934).

Головним досягненням Серайї Марковича “турецького періоду” була підготовка серйозної праці з етногенезу, історії і релігії кримських караїмів “Кримські караї – тюрки”, надрукованої у стамбульському журналі “Turk yili” (Тюркський шлях) у 1928 році¹⁶. Він виступив як продовжувач справи Абрахама Фірковича, наголошуючи на самостійності караїмської релігії і відсутності кровної спорідненості між караїмами і євреями. Але він пішов далі: на основі нових даних філології, антропології та етнографії доводив, що караїми є окремим тюркським народом зі своєю мовою, культурою і релігією, яку заснував Анан бен Дауд (VII ст.) на основі П’ятикнижжя Мойсея, відкидаючи пізніші новації, зафіксовані в Талмуді. Причому ця релігія з повагою ставиться і до ісламу, і до християнства.

У тогочасній науці вже давно йшла полеміка про походження караїмів, багато вчених, всупереч євреям-рабінитам, котрі вважали караїмів іудейською сектою, пов’язували походження караїмів з хозарами, які певний час володіли частиною Криму. Одним з перших, хто висунув теорію про хозарське походження караїмського народу, був професор Санкт-Петербурзького університету В.В. Григор’єв (1816–1881) у 1846 р.¹⁷, його думку поділяв і відомий знавець кримської історії проф. В.Д. Смирнов (1846–1922). С.М. Шапшал доказово підтримав саме “хозарську теорію”, бо його дослідження караїмської мови в широкому контексті розмаїття тюркських мов і діалектів, а також застосування компаративного методу до аналізу фольклорного матеріалу давали йому незаперечні дані для висновків про тюркське походження його рідного народу. Це зроби-

ло його об'єктом жорсткої, бездоказової і несправедливої критики з боку тих, хто хотів би присвоїти віртуальну “хозарську спадщину” і реальну землю в Криму. Його називають “деюдизатором”, “неоязичником” і “тюркським націоналістом”. На сьогоднішній день головними критиками виступають проф. Дан І.Д. Шапіра з Ізраїлю і його активний помічник родом з Криму Михаїл Кізілов, який базується в Ізраїлі, але мандрує по всьому Заходу.

Активно працював Шапшал на науковій ниві й у Вільнюсі. Знання багатьох іноземних мов, доступ до досягнень західної орієнталістики, сприятливі матеріальні умови створили досить комфортні умови для творчої праці. У цей період, ставши на захист прав і честі свого народу, вчений веде наукову роботу у двох напрямках – історії і філології. Саме в цих галузях науки розгортається боротьба за ствердження права караїмів мати свою, а не нав'язану, історію, релігію і культуру та довести тюркське походження своєї мови, яку деякі “вчені” дозволяють собі називати “етнолектом татарської мови”.

Крім згаданого “Словника старокараїмської мови”, Серая Маркович також підготував досить солідну працю “Хрестоматія і турецько-польський словник” (Вільнюс, 1932; 148 с.), розвідку “Про втрату рідної мови татарами в Польщі” (опубліковано в 1932 р. в журналі “Рочнік татарські”), “Про старотюркський суфікс *gur (гур)*, що зберігся у деяких наріччях” (1938), були також замітки про тарханні грамоти і худжети кримських ханів і кадиаскерів, грамоти турецьких султанів та ін.

Якщо говорити по історію, то вчений також зробив внесок у дослідження Криму, підготувавши цілий ряд розвідок, серед яких назвемо: “Значення опису мандрівки Евлії Челебі для історії Кримського ханства”, “Кілька слів про караїмських князів Челебі і їхню просвітницьку діяльність”, “Про правове становище населення Кримського ханства”, “Ярлики і худжети кримських ханів і кадиаскерів VII і XVIII ст.”, “Біля брами Святого Града – спогади про Хаджі-Агу Бабовича” (1930). С. Шапшал був активним учасником з'їздів польських орієнталістів, виступав на них з цікавими доповідями, був активним автором періодичних караїмських видань, котрі виходили в Польщі.

Головною історичною працею вченого цього періоду, безперечно, є написана російською мовою монографія “Караїми в Криму, Литві і Польщі” (312 с. машинопису), яка за його життя не була опублікована, але не загинула: вона стала основою першого, вступного тому “Караїмської народної енциклопедії”, що з'явився друком у 1995 році в Москві коштом відомого мецената і вченого із Франції М.С. Сарача (1909–2000). Крім “Передмови”, вона має десять розділів. У першому – “Релігія і народність” – Серая Маркович обґрунтовує думку про необхідність розрізняти караїмів як етнос і “караїмів по вірі”, серед яких є араби, євреї, турки і навіть росіяни. Ідею хозарського походження караїмського народу він переконливо розкриває у розділі “Хозари і караїми”. П'ять розділів викладають історію народу від моменту падіння хозарської влади до приєднання Криму до Росії, в окремому розділі йдеться про життя караїмів у Литві і Польщі. Як відомо, у певні періоди центри західноукраїнських караїмів Галич і Луцьк входили до польської держави. Достатньо місця в тексті книги присвячено літературі. Розділ “Мова і культура караїмів” наповнений цікавими і маловідомими фактами, які свідчать про високий творчий потенціал караїмського народу.

Перелік рецензій і відгуків С. Шапшала¹⁸ свідчить про те, що вчений уважно стежив за караїмознавчими виданнями не тільки в Польщі, а й у Німеччині, Італії, Румунії, Туреччині та інших країнах, не забуваючи і про СРСР, зокрема опублікував рецензію на наукову збірку “Студії з Криму” за редакцією акад. А.Ю. Кримського, що з'явилася 1930 року в Києві¹⁹. Рецензія була схвальною, з деякими зауваженнями. Тут, мабуть, слід наголосити, що у своїх відгуках вчений сміливо вступав у полеміку з відомими авторитетами, зокрема А. Кримським, акад. В. Бартольдом, В. Гордлевським, італійським вченим К. Джіні. З явним задоволенням рецензував він праці кримських авторів.

Вже у повоєнний період С. Шапшал здійснив ряд публікацій, серед яких “До питання про тарханні ярлики” (1953), “Про перебування Богдана Хмельницького і його сина Тимоша в Криму” (1955), а також ряд статей для БСЭ про хозарів та караїмів. У Сімферополі 2004 р. опубліковано російською мовою його розвідку “Караїми СРСР в етнічному відношенні”²⁰, де стисло викладено основні наукові положення щодо мови,

релігії та історії його народу. У цій праці Серая Маркович високо оцінює наукові здобутки акад. А.Ю. Кримського. Уже на схилі віку вчений взяв участь у реалізації важливого для всієї тюркологічної науки проекту – у підготовці “Караїмсько-російсько-польського словника” разом з московським тюркологом М. Баскаковим та польським караїмознавцем А. Зайончковським²¹. Значення цієї роботи важко переоцінити. І по сьогодні цей словник є найсоліднішою працею в галузі караїмської лексикографії.

Обов’язок українських тюркологів – продовжити у співробітництві з литовським колегами вивчення наукової спадщини видатного сина караїмів-караїв – корінного народу Криму – Хаджі Серая Хана Шапшала.

¹ Караимская народная энциклопедия. – Т. 1. Вводный. – Составитель и спонсор М.С. Сарач. – М., 1995; Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. – М., 1974.

² Шапшал С.М. Караимы в Чуфут-Кале в Крыму. – СПб., 1896.

³ Шапшал С.М. Караимы // Записки Крымского горного клуба. – Одесса, 1897.

⁴ Петров-Дубинский О.В. С.М. Шапшал (Эдиб ус-султан) – учитель наследника персидского престола // Восток. – 2007. – № 5. – С. 64–78.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Кальфа А. Хаджи Серая Хан Шапшал. Биографический очерк (1873–1961) // Шапшал С.М. Караимы СССР в этническом отношении. Караимы на службе крымских ханов. – Симферополь, 2004. – С. 67.

⁸ Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. – М., 1974. – С. 289.

⁹ Шапшал С.М. Караимы СССР в этническом отношении. Караимы на службе крымских ханов. – Симферополь, 2004. – С. 24.

¹⁰ Караимская народная энциклопедия. – Т. 1. Вводный. – Составитель и спонсор М.С. Сарач. – М., 1995.

¹¹ Янбаева Я. Из материалов к биографии проф. С.М. Шапшала // Петербургский Еврейский университет. – Труды по иудаике. – Вып. 3. – СПб., 1995.

¹² Кальфа А. Хаджи Серая Хан Шапшал. Биографический очерк (1873–1961) // Шапшал С.М. Караимы СССР в этническом отношении. Караимы на службе крымских ханов. – Симферополь, 2004. – С. 66–67.

¹³ Szpalszal S. Proben des Volksliteratur der Türken as dem Persischen Azerbaidschan. – Kraków, 1935.

¹⁴ Гулиев, Велаят. Шапшал-азербайджановед, или Наши братья-караимы // <http://ftc.az/forum/showthread.php?t=8660>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Кэргэм Karai Türkleri. – Istanbul, 1928.

¹⁸ Шапшал С.М. Караимы СССР в этническом отношении. Караимы на службе крымских ханов. – Симферополь, 2004. – С. 14–15.

¹⁹ Янбаева Я. Из материалов к биографии проф. С.М. Шапшала // Петербургский Еврейский университет. – Труды по иудаике. – Вып. 3. – СПб., 1995.

²⁰ Myśl karaïmska. – Т. 10. – Z. 10. – S. 103–105.

²¹ Шапшал С.М. Караимы СССР в этническом отношении. Караимы на службе крымских ханов. – Симферополь, 2004.

²² Караимско-русско-польский словарь. – М., 1974.